

ПОСТЕРНАК О.О.
(м. Ізмаїл)

ПІДПРИЄМЦІ В ОРГАНІЗАЦІЯХ ТА ПРОГРАМІ ЧОРНОСОТЕНЦІВ ПІВДНЯ УКРАЇНИ у 1905 – 1907 рр.

Чорносотенний, або монархічний консервативний рух виник на початку XX ст. й був невід'ємною частиною соціальних і політичних процесів, що відбувалися в Російській імперії під час Першої демократичної революції 1905 – 1907 рр. У такі періоди історичного розвитку завжди активізуються кола, котрі виступають за збереження існуючого режиму, його традиційних суспільних та державних інститутів, що є об'єктивною суспільно-політичною закономірністю капіталістичної еволюції суспільства.

Більшість історичних праць радянського періоду, присвячених дослідженню чорносотенного руху, переважною мірою несли відбиток ідеологічних установок і принципів тогочасної епохи. Довгий час побутувала думка, що чорносотенні організації були представлені низами дрібної міської буржуазії й декласованими елементами, злегка розбавленими великими підприємцями, здебільшого пов'язаними із самодержавством¹. Тільки з 90-х рр. XX ст. почався новий етап у вивченні даної проблеми, який відзначений дослідженням чисельності, програм, організаційних структур, політичної діяльності монархічних організацій². Проте питання їх соціального складу та взаємовідносин із представниками різних класів і станів Росії на початку XX ст. не знайшло достатнього вивчення в сучасній українській науковій історичній літературі. Це у першу чергу стосується й підприємницької верстви Півдня України.

Народження та становлення нового класу буржуазії в індустріальному суспільстві, сформованому після декількох пореформених десятиліть стало ознакою початку структурної трансформації останнього за капіталістичним зразком. Підприємницька верства була уособленням цих процесів і фактично повинна була стати провідником відповідних змін та перетворень. З іншого боку, незавершеність і обмеженість буржуазних реформ другої половини XIX ст., стійкі традиції станово-корпоративного ладу, домінування в усіх сферах життя державного апарату, переважаюче патріархальне мислення традиційних станів населення відтягували перспективу безболісної перебудови суспільства й сприяли виникненню консервативної тенденції в політичному житті. Саме на межі цих двох суперечливих процесів, проілюстрованих на прикладі південноукраїнського регіону та взятих у час максимальної напруги соціальних протиріч, що призвели до революції 1905–1907 рр., формувалася в нових умовах складна відповідь на питання щодо перспектив розвитку країни і суспільства, державного механізму й громадянських інститутів.

Процес появи перших монархічних об'єднань розпочався ще до розгортання революції 1905–1907 рр. Першою такою організацією на Півдні України був одеський філіал «Русского собрания», котрий з'явився в 1903 р. та нараховував у своїх лавах близько 200 осіб на чолі з Б.Пеліканом. Згодом почав діяти і херсонський відділ цієї організації. 4 жовтня 1906 р. в Одесі був організований відділ «Союза русских людей» (СРЛ). На Півдні України монархічний рух набув значного поширення, оскільки включав у себе смугу єврейської осілої й був провідною зоною торговельно-промислової діяльності іноземних підприємців.

Наростання революційного руху викликало відповідну імпульсивну реакцію з боку правого табору, яка виявилась в організації широкої мережі монархічних чорносотенних організацій у 1905–1907 рр. В Херсоні виникло «Тайное общество для поддержания устоев существующего режима», в Феодосії – «Лига патриотов», у Севастополі – «Покровское братство православных людей»³. У 1906 р. члени катеринославського відділу «Союза русского народа» (СРН) створили «Союз активной борьбы с революцией и крамолой», котрий невдовзі об'єднав у своїх лавах майже 2 тис. чол.⁴ Вони організовували нечисельні клуби, товариства та союзи консервативного типу.

Найбільшу периферійну структуру мав «Союз русского народа» (СРН), створений у Петербурзі 8 листопада 1905 р. Це була наймасовіша чорносотенна організація, яка об'єднала в своїх лавах близько 400 тис. членів. Майже половина їх була зосереджена у відділах, що діяли в Україні. Лише у Катеринославській губернії налічувалося 17,4 тис. членів СРН⁵. Третім в ієрархії відділів останнього у Російській імперії був Одеський. Його очолив граф А.И.Коновницин, котрий після закінчення своєї військової кар'єри був завідувачим прачечною Російського товариства пароплавства і торгівлі⁶.

Для поширення своїх ідей серед широких мас населення чорносотенці використовували різноманітні засоби, найважливішим з яких була преса. На території Півдня України видавалися газети «Набат» та «Крымское слово» (Сімферополь); «Русский богатырь» (Миколаїв); «За царя и родину», «Русская речь», «Академист» (Одеса); «Русская правда», «Русский националист» (Катеринослав); «Севастопольская газета» (Севастополь); «Родной край» (Херсон)⁷.

З метою залучення на свою сторону якомога більше прихильників, чорносотенці створювали професійні громадські об'єднання, які так чи інакше охоплювали й представників численного підприємницького прошарку, котрий відігравав вагомий роль у громадсько-політичному та соціально-економічному житті регіону. Так, в Одесі діяло «Общество домовладельцев окраин и передместей города Одессы». Як повідомляв у своєму рапорті поліцеймейстер, товариство налічувало в своєму складі більше ніж 400 осіб й організовано було С.Кумбарі разом із Б.Пеліканом. З цим об'єднанням, як вказував дослідник І.В.Омельяничук, влада пов'язувала великі надії у зв'язку з виборами в міську та Державну думу, оскільки до його складу входили заможні люди, котрі мали необхідний для цього майновий ценз⁸. Але вагомих результатів в муніципальних кампаніях під час революції 1905–1907 рр. чорносотенці так і не змогли досягти.

Столичні організації монархістів склалися в основному з інтелігенції, чиновників та дворян, а на місцевому рівні у більшу частину їх відділів входили представники купецтва й міщанства. Наприклад, у с. Солоне Єлизаветградського повіту місцеву організацію «Союза русских людей» очолював син купця М.Триандафілов. У с. Крива Балка керівником відділу СРН був міщанин С.Годулян⁹. У Херсоні організатором відділу «Союза русского народа» був міщанин І.П.Фоменко, який пізніше переїхав до Єлизаветграда, де видавав монархічну газету «Глас народа». Повернувшись у Херсон, він очолив відділ «Русского народного союза Михаила Архангела»¹⁰. Проте серйозних та впливових підприємців Півдня України в складі чорносотенних організацій під час революції 1905–1907 рр. не було. Натомість членами більшості повітових і сільських організацій СРН та подібних до нього організацій, як вказувалося у

таємному циркулярі бессарабського губернатора в січні 1907 р., стали виключно особи «нижчих класів»¹¹.

Не зуміли чорносотенці отримати підтримку місцевих підприємців також під час виборів до I Державної думи. З цього приводу рупор одеського відділу СРН «За царя и родину» у квітні 1906 р. писав: «Ніхто ніколи і сумніватися не міг, що в такому місті, як Одеса, котре має переважаюче єврейське населення, революціонери, кадети й євреї, об'єднавшись для виборів, будуть у більшості»¹². Таке пояснення фактично провальної виборчої думської кампанії хоч і мало деяке підґрунтя, проте воно також непрямо вказувало й на слабкість позицій монархістів у міському підприємницькому середовищі.

Напевно розуміючи це, в серпні 1906 р. одеський та херсонський відділи «Союза русского народа» звернулися з «Воззванием к земледельцам, собственникам недвижимого имущества и торгово-промышленных предприятий Одессы и Херсонского уезда» з проханням та підтримати їх. Місцеві монархісти потребували значної фінансової підтримки, передусім, для видання чорносотенної газети у Херсоні, організації в цьому місті та Одесі контор і торговельних закладів із продажу газет, книг, журналів, облаштування бібліотеки й аудиторії для народних читань¹³.

Підприємці дуже рідко підтримували чорносотенців не тільки у питанні виділення коштів і добровільних пожертв, а й навіть своєю участю в їх організаціях. Винятком, напевно, був випадок, коли одеський купець М.Синицин пожертвував місцевому відділу «Союза русских людей» ділянку землі разом із розташованим на ній будинком загальною вартістю у 330 тис. крб. На ці кошти монархічна організація заснувала чоловічу гімназію. При ній діяли також жіноча вчительська семінарія та початкова школа. А власник пивного складу М.Л.Альмендігер подарував таврійському відділу «Союза русского народа» майно на суму 3 800 крб.¹⁴

Налагодити відносини з монархістами спробував у 1906 р. одеський підприємець, директор «Южно – Русского общества печатного дела» Л.В.Кірхнер, який просив допомогти йому в забезпеченні роботи друкарні робітниками, використавши створений за сприянням монархістів «Русский союз труженников печати» і задекларувавши бажання пожертвувати 300 крб. на потреби робітничого товариства. Це в свою чергу призвело до конфлікту з євреями-робітниками, котрі працювали в друкарні Кірхнера. Врешті, співпраця з монархістами коштувала підприємцю життя¹⁵.

Матеріали діяльності чорносотенних організацій південноукраїнського регіону не дають можливості широко проаналізувати їх соціальний склад та чітко виокремити участь буржуазної верстви у монархічному русі. В цьому плані варто погодитися з висновком багатьох дослідників, котрі констатують, що у чорносотенних організаціях велика буржуазія була представлена не так широко, як дрібна. В складі монархістів переважали, як правило, підприємницькі кола, котрі були економічно пов'язані із самодержавством, розраховуючи таким чином мати привілейований доступ до урядових замовлень, субсидій, різноманітних пільг. Але у подальшому, коли стало зрозуміло, що зберегти монархію в існуючому вигляді не вдається, представники великого капіталу почали поступово змінювати свої погляди та ставали прихильниками буржуазних реформ.

Купецтво, ввійшовши до складу буржуазії, зберегло свою окремішність, замкнутість і патріархальність. Однак його торговельний капітал, являючи собою відособлену форму частини промислового капіталу, міг реалізувати

додавлену вартість, безпосередньо створену останнім. Тому, усвідомлюючи свою залежність від й не бажаючи поступатися в економіці, слабо інтегрована в індустріальний простір Півдня України частина купецтва та міщанства була прихильником збереження напівфеодалних форм господарювання і політичного ладу¹⁷. Деякі з них підтримували правих монархістів, зокрема дрібне купецтво російської національності Одеси й Катеринослава, яке, крім усього, відчувало ще і сильну конкуренцію зі сторони торговців-євреїв.

Не абсолютизуючи участь конкретних верств та прошарків у монархічному русі, слід підкреслити, що серед дрібної міської буржуазії чорносотенні ідеї, дійсно, користувалися достатньою популярністю. Російський дослідник Ф.О.Селезньов, аналізуючи політичні уподобання буржуазії під час революції 1905–1907 рр. на основі матеріалів списків кандидатів виборщиків до Державних Дум, зазначав, що якщо велика буржуазія віддавала у 1906–1907 рр. перевагу октябристам, середня – октябристам і кадетам, то дрібна більше від усіх була представлена в рядах чорносотенців¹⁸.

Участь дрібних підприємців у монархічному русі диктувалася переважно соціально-економічними мотивами. З розвитком монополістичного капіталізму дрібна торгівля й ремесло опинилися в затінку великих підприємств, відповідно зменшилась їх прибутковість. До того ж, не володіючи достатнім рівнем освіти, щоб зрозуміти об'єктивність подальшого капіталістичного розвитку країни, дрібна буржуазія всю вину за суперечливість цього процесу перекладала на опозиційні ліберально-демократичні сили. Слід також зауважити, що серед дрібних підприємців, торговців, прикажчиків у силу незмінності їх побуту та економічної діяльності домінували патріархальні традиції. Багато представників дрібного підприємництва знаходилися в певній залежності від поліції. Тому демонстрація вірності престолу з їх боку була одночасно ще і засобом в отриманні лояльності від каральних органів. Перелік цих мотивів не тільки пояснює причини участі даних верств у монархічних організаціях, а й відображає суперечливість ролі різних груп буржуазії у процесах модернізації російського суспільства та держави.

Крім цього, революційні події 1905–1907 рр. і наслідки економічної кризи початку ХХ ст. суттєво погіршили добробут середніх міських прошарків Одеси, Херсона, Катеринослава й інших міст Півдня. Враховуючи консерватизм, притаманний середовищу крамарів та прикажчиків, конкуренцію з боку єврейських торговців, стає зрозумілим, чому саме дрібна буржуазія першою вийшла на контрманіфестації в жовтні 1905 р.¹⁹ Не дивно, що керівник гомельського відділу СРН А.Х.Давидов на III з'їзді представників російських монархічних організацій Херсонської губернії у 1908 р. заявив про необхідність об'єднання сил на ґрунті бойкоту єврейських підприємців з відповідною рекомендацією закупати всі продукти тільки в російських торговців, разом з тим організувавши їм відповідну кредитну підтримку²⁰.

Антисемітизм був провідним елементом ідеології чорносотенців, що, звісно, виключав участь у монархічному русі єврейської буржуазії Півдня. Корені антисемітської програми чорносотенців базувалися на поширеній ідеї про провину всього єврейського народу за смерть Ісуса Христа. Також вони вважали, що оскільки євреї, ставши російськими підданими, не привнесли в склад імперії своєї території, вони не повинні користуватися громадянськими правами нарівні з іншими мешканцями країни. Але корені проблеми знаходилися не тільки у релігійно-ідеологічній площині. В переважній більшості

населення південних губерній Росії склалась стійка асоціація між словом «єврей» і поняттям «торговельний капітал». Тому для трудових прошарків суспільства антисемітизм був певним чином похідним явищем соціальної або, за марксистським визначенням, «класової» боротьби, котрий, так би мовити, відображав соціальні протиріччя між працею та капіталом.

Крім вищезазначених причин, для антисемітизму були ще й політичні передумови. Саме єврейство вважалося провідним учасником революційного руху 1905–1907 рр. Не дивно, що сіоністський журнал «Маккавей» писав у листопаді 1905 р.: «Революция в России – еврейская революция, ибо есть поворотный пункт в еврейской истории. Положение это вытекает из того обстоятельства, что Россия является отечеством приблизительно половины общего числа евреев, населяющих мир. Кроме того, революция в России еврейская революция еще и потому, что евреи являются самыми активными революционерами в царской империи»²¹. Ці думки можна підтвердити таким цікавим фактом: в Одеському судовому окрузі у 1901–1904 рр. євреями було здійснено 55 % усіх політичних злочинів²². За даними С. Степанова, в смузі єврейської осілости на тисячу мешканців-євреїв припадало 387 торгівців, у той час коли на таку ж кількість жителів інших національностей – всього тільки 38 торгівців. Серед купців 1-ої гільдії євреїв було 40,3%, 2-ої – 56,2%, дрібних торгівців – 49,2%²³.

Представники дрібної буржуазії, котрі були прихильниками чорносотенного руху, стали активними учасниками єврейських погромів 1905 р. Метою участі цієї верстви населення в останніх була не тільки реакція на даровані монархом політичні свободи відповідно до Маніфесту 17 жовтня, а й бажання усунути економічних конкурентів, головним чином у сфері торгівлі, зокрема євреїв. За декілька днів 1905 р. в Одесі було пограбовано 1632 їх приміщення, у Херсоні – 330, Катеринославі – 250, Ізмаїлі – 220, Акермані – 183. Всього в Катеринославській губернії було вчинено 29 єврейських погромів, у Херсонській – 26, у Бессарабській – 20²⁴.

Від погромної діяльності страждало, як правило, заможне єврейське населення, що займалося комерційною діяльністю. Так, восени 1905 р. погроми охопили майже весь Акерманський повіт Бессарабської губернії. В селі Каплани було розгромлено бакалійні лавки та крамниці підприємця Шіхвергера на суму в 96 крб, Пастиря – на суму 77 крб; у селі Райлянка – пограбовано лавки місцевих євреїв на суму 775 крб, у селі Камчик – на суму 560 крб; у містечку Байрамча розгромлено 11 лавок і 12 будинків на загальну суму 81.760 тис. крб. Погромниками було знищено економію «Монаши» купця М. Арнаутова на суму 35 тис крб. Великі пожежі й масові погроми сталися в Кебабчі (сума збитків становила близько 10 тис крб.)²⁵. Як повідомляли архівні матеріали, майже аналогічний погром стався також у Шабо Акерманського повіту. Після проведення демонстрації радикально налаштована молодь почала громити єврейські крамниці, лавки, трощити вікна, посуд, меблі. Це стало приводом для численних звернень місцевих євреїв до посадського старости Шабо з вимогою встановити порядок²⁶.

«Союз Русского Народа» на Півдні України активно розвинув економічну діяльність, що виявилось у створенні мережі кооперативних комерційних установ, товариств взаємного кредиту та споживачів. Такі заклади, на думку монархістів, повинні були захистити дрібного товаровиробника й споживача від свавілля великих підприємців. На III з'їзді представників російських

монархічних організацій Херсонської губернії в Одесі, що відбувся 8–11 липня 1908 р., знову було піднято проблему організації споживчих товариств і лавок. Доповідач з цього питання Улицький, характеризуючи становище одеських ремісників та дрібних товаровиробників, поділився досвідом організації в Одесі «Ремесленного потребительского общества», створеного з метою «вирвати з рук іногородців ремісників щедрі прибутки й надати роботу російським людям»²⁷.

В одеському порту чорносотенцями було утворено союзницьку артіль, котра через своїх представників заключала контракти на вантажні операції. Активістом монархічного руху в Одесі Сокиркою було організовано артіль землеробських знарядь, яка планувала придбати у свою власність одну з майстерень²⁸. При деяких відділах існували товариства дрібного кредиту, котрі фінансували підприємницьку діяльність своїх членів. Ще в квітні 1906 р. під час відкриття читальні одеського відділу СРН у центрі міста, заступник голови Акерманського відділу «Союза» інженер Вербицький повідомив про плани відкриття в 1906 р. у місті кредитної спілки²⁹. Створення подібних установ приваблювало підприємців, проте мало і свій зворотний бік. Голова того ж відділу І.П.Гайдуков писав у 1909 р.: «В ньому (СРН) залишалися чи знову вступали тільки ті, хто був матеріально зацікавлений у товаристві дрібного кредиту»³⁰.

Слід підкреслити, що подібна діяльність чорносотенців не досягла поставленої мети – зробити вітчизняну промисловість та торгівлю «виключно російською». Перемогти в конкурентній боротьбі з представниками єврейської буржуазії на Півдні України можна було, лише використовуючи демпінгові роздрібні ціни, що звісно знімало питання про прибутковість. Ставши на цей шлях, чорносотенні лавки й споживчі товариства закривалися, не витримавши конкуренції. Однак слід відмітити і деяке позитивне значення такої діяльності. Політичні погляди чорносотенців були своєрідно перенесені ними на економічний ґрунт, отримавши таким чином підтримку технічної інтелігенції та підприємців, яких пригнічувала конкуренція з іноземним капіталом і котрими рухало бажання вийти на перші ролі у вітчизняній економіці³¹.

Господарські проблеми й промислова політика в програмі чорносотенців займали незначне місце, передусім через погляд на імперію як на країну переважно селянську та землеробську, у котрій саме із селянством пов'язувалися надії на відродження святої Русі. Особливо гостро звучали їх заклики відносно звільнення фінансової й економічної політики від іноземців підприємців³². Програма «Союза русского народа», наприклад, ставила перед монархістами завдання закликати російських підприємців до активної боротьби з єврейськими та іноземними капіталами, до впорядкування експорту і захисту інтересів вітчизняних промисловців та торговців за кордоном шляхом створення відповідних арбітражних комітетів і посередницьких контор, до передачі всіх державних замовлень виключно їхнім фабрикам та заводам³³.

Не визнаючи факту вступу імперії на шлях індустріального розвитку, чорносотенці акцентували увагу на тих інтересах соціальних груп суспільства, які ще були носіями консервативних і патріархальних цінностей та забезпечили, на їх думку, поступ Росії й уберегли її від революційних впливів. Передусім це селяни, дворянство, купецтво, міщанство, ремісництво. Пролетаріат та буржуазія в свідомості ідеологів чорносотенців не були тими соціальними групами, на котрих могла опертися самодержавна православна Росія.

Необхідно підкреслити, що південноросійських підприємців лякав також і значний крен політичної діяльності чорносотенців у бік пролетаріату. Робітників переконували, що самодержавний монарх стоїть на їх боці у боротьбі з фабрикантами. Тому всі надії на поліпшення свого життя пролетаріат повинен пов'язувати з царем. Щодо конфліктів між підприємцями й робітниками, чорносотенці вважали, що вони мають бути розв'язані шляхом переговорів і досягнення угод, які б відповідали принципу стабільності. Хоча у деяких випадках чорносотенці, виходячи з власних політичних розрахунків, підтримували робітників в їх непорозуміннях з підприємцями. Так, після відомого Ленського розстрілу, лідери чорносотенців Марков, Замисловський та інші з трибуни Держдуми таврували ненаситність буржуазії³⁴.

З впевненістю можна стверджувати, що праві сили так і не зуміли висунути привабливої програми й гасел для представників підприємництва. Вони і не могли цього зробити через обстоювання своєрідного «некапіталістичного» шляху розвитку Росії, у той час коли підприємців приваблювали ліберально-демократичні позиції, котрі відповідали їх інтересам та прагненням. Тому в монархічному таборі опинились тільки консервативно налаштовані представники буржуазії, що якоюсь мірою були задоволені своїм становищем. До того ж у програмі СРН «Русському народу», котра була прийнята на I Всеросійському з'їзді уповноважених відділів цієї партії 2 вересня 1906 р., безкомпромісно зазначалося про необхідність позбавити єврейську буржуазію можливості займатися торгівлею й підприємництвом³⁵.

Крім того, необхідно зазначити, що серед підприємців південноукраїнського регіону вагому частку, дійсно, становили іноземці. Станом на 1900 р. 72 % акціонерних капіталів гірничозаводської промисловості імперії належало останнім, а в Україні їх частка сягала 80–90 %³⁶. Катеринославський губернатор наприкінці XIX ст. з цього приводу зазначав, що тут «всі металургійні, а також великі заводи другої групи, тобто зайняті виробництвом з обробки металів..., належать 34 іноземним акціонерним товариствам, основний капітал яких становить 130 млн крб»³⁷.

Позиція чорносотенців з цього приводу була не менш радикальною, ніж з єврейського питання. У доповіді почесного голови III з'їзду представників монархічних організацій Херсонської губернії князя О.Г.Щербатова вказувалося, зокрема, що в будь-якому посяганні на імперію «завжди корінь потрібно шукати у намаганні іноземної торгівлі та промисловості захопити російські ринки»³⁸. В доповіді щодо взаємовідносин підприємців і робітників, котру на з'їзді оголосив Г.Дмитрієв, зазначалося про необхідність якнайшвидше замінити іноземну адміністрацію на фабриках та заводах³⁹. Такі позиції, звісно, відлякували великі комерційні кола єврейського й іноземного походження і фактично штовхали їх до участі у діяльності ліберальних партій.

Перша російська демократична революція 1905–1907 рр. не стала в глобальному сенсі оптимальним фундаментом для вирішення суперечностей розвитку країни, навпаки, – призвела до проявів політичних крайностей, непідготовлених кроків самодержавства, породивши консервативно-монархічну реакцію та засвідчивши слабкість буржуазії. Чорносотенці були головною, а нерідко й єдиною опорою самодержавства, зігравши роль того суб'єктивного фактора, який дозволив царизму витримати натиск революції. Саме під час Першої російської революції 1905–1907 рр. він був наймасовішим. До нього примкнули представники всіх класів і станів південноукраїнського регіону.

Серед підприємницьких верств його найбільше підтримали представники дрібної буржуазії.

Ідеологи СРН вважали за можливе існування «безбуржуазного» мононаціонального соціуму, позбавленого класових суперечностей. Правий рух не допускав самого факту соціальної стратифікації суспільства, вважаючи своєю метою об'єднання людей усіх станів та груп задля консолідації монархії. Такий стан думок випливав з того факту, що чорносотенний табір рекрутував, в основному своїх членів із різноманітних верств населення з різним майновим і соціальним походженням. Тому його соціальна програма повинна була слугувати запитам й інтересам усіх учасників руху. У свою чергу широкий соціальний спектр останніх з найрізноманітнішими політичними та ідеологічними поглядами не дозволив правим силам створити монолітну організацію.

¹ *Комин В.В.* История помещичьих, буржуазных и мелкобуржуазных партий в России. Курс лекций. – Ч. 1. – Калинин, 1970; *Стирин Л.М.* Крушение помещичьих и буржуазных партий (начало XX в. – 1920). – Москва, 1977; *Иоффе Г.З.* Крах российской монархической контрреволюции. – Москва, 1977; *Непролетарские партии России в годы буржуазно-демократических революций и в период назревания социалистической революции: Материалы конференции.* – Москва, 1982; *Политические партии России в период революции 1905 – 1907 гг.: Количественный анализ.* – Москва, 1987.

² *Самарцев И.Г.* Чорносотенці на Україні (1905–1917 рр.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 1. – С.90–98; *Волковинський В.М.* Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 3. – С.63–74; *Омельянчук И.В.* Чорносотенное движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К., 2000; *Волковинський В.М.* «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку XX ст. // Проблеми історії України. – 2002. – № 5. – С.54–65.

³ *Острецов В.М.* Черная сотня и красная сотня (Правда о Союзе Русского Народа). – Москва, 1991. – С.25.

⁴ *Волковинський В.М.* Організації великоросійських шовіністів в Україні на початку XX ст. – С.70.

⁵ Там само. – С.67–68.

⁶ Союз Русского Народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – Москва; Ленинград. 1929. – С.281.

⁷ *Омельянчук И.В.* Указ. соч.– С.91–92.

⁸ Там же. – С.49.

⁹ Союз Русского Народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – С.293.

¹⁰ Там же. – С.397–398.

¹¹ Там же. – С.395.

¹² За Царя и Родину. – 1906. – 16 апреля.

¹³ Там же – 1906. – 13 августа.

¹⁴ *Степанов С.А.* Черная сотня в России (1905–1914). – Москва, 1992. – С.100.

- ¹⁵ За Царя и Родину. – 1906. – 4 июня.
- ¹⁶ *Омельянчук И.В.* Социальный состав черносотенных партий в начале XX в. // Отечественная история. – 2004. – № 2. – С.86.
- ¹⁷ *Омельянчук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины. – С.61.
- ¹⁸ *Селезнев Ф.А.* Конституционно-демократическая партия в 1905–1917 гг.: экономическая программа и отношения с буржуазией. Автореф. ...докт. ист. наук. – Нижний Новгород, 2007. – С.27–28.
- ¹⁹ *Омельянчук И.В.* Социальный состав черносотенных партий в начале XX в. – С.85.
- ²⁰ Третий съезд представителей русских монархических организаций Херсонской губернии в Одессе. 8 – 11 июня 1908 года. – Одесса, 1908. – С.28.
- ²¹ *Острецов В.М.* Указ. соч. – С.11.
- ²² *Степанов С.А.* Указ. соч. – С.27.
- ²³ Там же. – С.27.
- ²⁴ Там же. – С.55.
- ²⁵ Відділ Державного архіву Одеської області в м. Ізмаїлі (далі – Відділ ДАОО в м. Ізмаїлі). – Ф.771. – Оп.1. – Спр. 21. – Арк. 221.
- ²⁶ Там само. – Ф.757. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.335.
- ²⁷ Третий съезд представителей русских монархических организаций Херсонской губернии в Одессе. – С.27–28.
- ²⁸ За Царя и Родину. – 1906. – 18 июня.
- ²⁹ Там же. – 1906. – 30 апреля.
- ³⁰ *Спирин А.И.* Крушение помещичьих и буржуазных партий в России (начало XX в. – 1920). – Москва, 1977. – С.183.
- ³¹ *Омельянчук И.В.* Черносотенное движение на территории Украины. – С.104–105.
- ³² *Омельянчук И.В.* Проблемы экономического развития России во взглядах правых монархистов начала XX века // Отечественная история. – 2006. – № 1. – С.16–23.
- ³³ За Царя и Родину. – 1906. – 1 октября.
- ³⁴ *Аврех А.Я.* П.А.Столыпин и судьбы реформ в России. – Москва, 1991. – С.128.
- ³⁵ Устав общества под названием «Союз русского народа». – К., 1906. – С.37.
- ³⁶ *Эвентов Л.Я.* Иностранные капиталы в русской промышленности. – Москва; Ленинград, 1931. – С.23,45,47,62.
- ³⁷ Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1901 г. – Екатеринослав, 1900. – Вып.2. – С.11.
- ³⁸ Третий съезд представителей русских монархических организаций Херсонской губернии в Одессе. – С. 13.
- ³⁹ Там же. – С.40.